



Tumba – Riksens ständers
pappersbruk



Miljön på Tumba bruk är unik. Inte bara för att byggnader ur brukets långa historia samsas sida vid sida längs den allékantade bruksgatan, utan för att brukets historia också är historien om det svenska sedelpapperet.

Sedan grundandet 1755 har namnkunniga arkitekter format Tumba bruk till en lågmäld idyll där bruksmiljön berättar om 250 år av obruten papperstillverkning. Men Tumba bruk är också svensk sedelhistoria. En historia som är världens längsta och som innehåller sådant som människosmuggling, divalater och dubbel bokföring.

KATARINA JUVANDER, *Författare, arkitekturhistoriker*

DET VAR EN GÅNG en man i ett annat land som ljög för sin arbetsgivare och sade att han var sjuk. Han sade att han måste åka till en bondgård och vila upp sig. Han var tvungen att ljuga, det han skulle göra var inte bara farligt. Det var olagligt. Hans bror, som hade försökt göra samma sak, hade blivit upptäckt och hamnat i fängelse. Men mannen tog risken och åkte till bondgården. På bondgården var han bevakad.

Med hjälp utifrån lyckades han fly. Bondgården låg i Holland och mannen, förklädd till bonde, flydde ända till Tyskland. Till en adress i Hamburg som han för säkerhets skull hade fastsydd på en lapp i sina kläder. Samtidigt lämnade hans hustru deras gemensamma hem i holländska Zaandijk, utan att säga något till någon gick hon bara därifrån. Hon förenades med sin make någonstans mitt i hans flykt och troligen kom de till Hamburg tillsammans.

Från Hamburg tog de sig vidare till Wismar där de träffade en skeppare som tog dem med på sin båt och en försommardag 1758 anlände det holländska paret till Dalarö. Ungefär så börjar historien om det första svensktillverkade sedelpapperet och Tumba bruk.

Svensk sedelhistoria är världens längsta. Den börjar 1661 när Stockholms Banco utfärdade kreditivsedlar till « ... dhen som uthi Stockholms Banco redha penningar werckeligen inneständhes hafver. » Ett smidigt litet pappersark med samma värde och funktion som de otympliga plåtmynten. Papperspengarna var en välkommen världsnyhet, men de var bara på tillfälligt besök. Kreditivsedlarna blev värdelösa när Stockholms Banco gick i konkurs 1668. Ståndsriksdagen tog över



Duktiga pappersarbetare var hårdvaluta och bruksledningen ville inte att arbetarna skulle vantrivas. Allén, som anlades redan 1760, var en av alla trivselskapande åtgärder. Den planterades om på 1840-talet och omfattas i dag av områdets byggnadsminnesförklaring.

T.h. Vattnet i Tumbaån var en av anledningarna till att Tumba bruk lades just här. En annan var att marken låg nog avsides för att inte locka kuriöst folk. Klockhuset från 1778 har förutom bostäder också inrymt kvarn, smedja, skola och konsumtionsförening.

verksamheten och den nybildade Rikens ständers bank hade sådan skräck för sedlar att ett totalt sedelförbud skrevs in i bankens stadgar.

Förbudet hävdades 1701 när Rikens ständers bank började ge ut sin variant av sedlar. En personlig handling som fungerade ungefär som modernare tiders checkar; de kallades transportsedlar. Till bankens stora fasa visade sig transportsedlarna vara alldeles för lätta att förfalska. Straffet för förfalskning skärptes 1747 till hängning men det hjälpte inte.

Problemet verkade ligga i att sedelpapperet importerades och att det någonstans på vägen till Sverige uppenbarligen kunde hamna i oärliga händer.

När Rikens ständers bank hade fullmäktigemöte i början av 1755 var åter-

igen falska sedlar i omlopp. Situationen var ohållbar och fullmäktige kom fram till att det bästa vore om banken hade ett eget pappersbruk. Sverige hade i och för sig haft pappersbruk sedan 1500-talet, men inget som kunde göra sedelpapper som var så bra att man skulle slippa importera; så bra att sedlarna inte skulle gå att förfalska.

Bankens fullmäktige beslutade sig för att anlägga sitt pappersbruk på Tumba skattegård. Där fanns alltid vatten, det låg lagom långt från Stockholm och tillräckligt avsides för att inte besväras av kuriöst folk. Fullmäktige begärde tillstånd för pappersbruket hos Kungl. Maj:t den 14 juni 1755 och den 23 juni var tillståndet beviljat.

Bankofullmäktige tillsatte genast folk för att uppföra ett pappersbruk på Tum-

ba. Samtidigt undersökte de ytterst diskret möjligheterna att få dit kunniga pappersmakare – inga sådana fanns i landet då. Helst ville banken ha holländare, även om det var ett känt faktum att holländska myndigheter vakade hårt över sina yrkeshemligheter. I tysthet gick bulvaner svenskarnas ärenden på holländska pappersbruk.

På Tumba gjorde brukets överuppsyningsman och hans män sitt bästa, men 1757 var det uppenbart att det inte räckte. Oroväckande rapporter från flera håll talade om Tumba bruk som en bristfällig anläggning. Sökandet efter holländska pappersmästare intensifierades och på Jacob Cornelisz Honigs pappersbruk i Zaandijk fick bulvanerna kontakt med bröderna Jan och Erasmus Mulder.

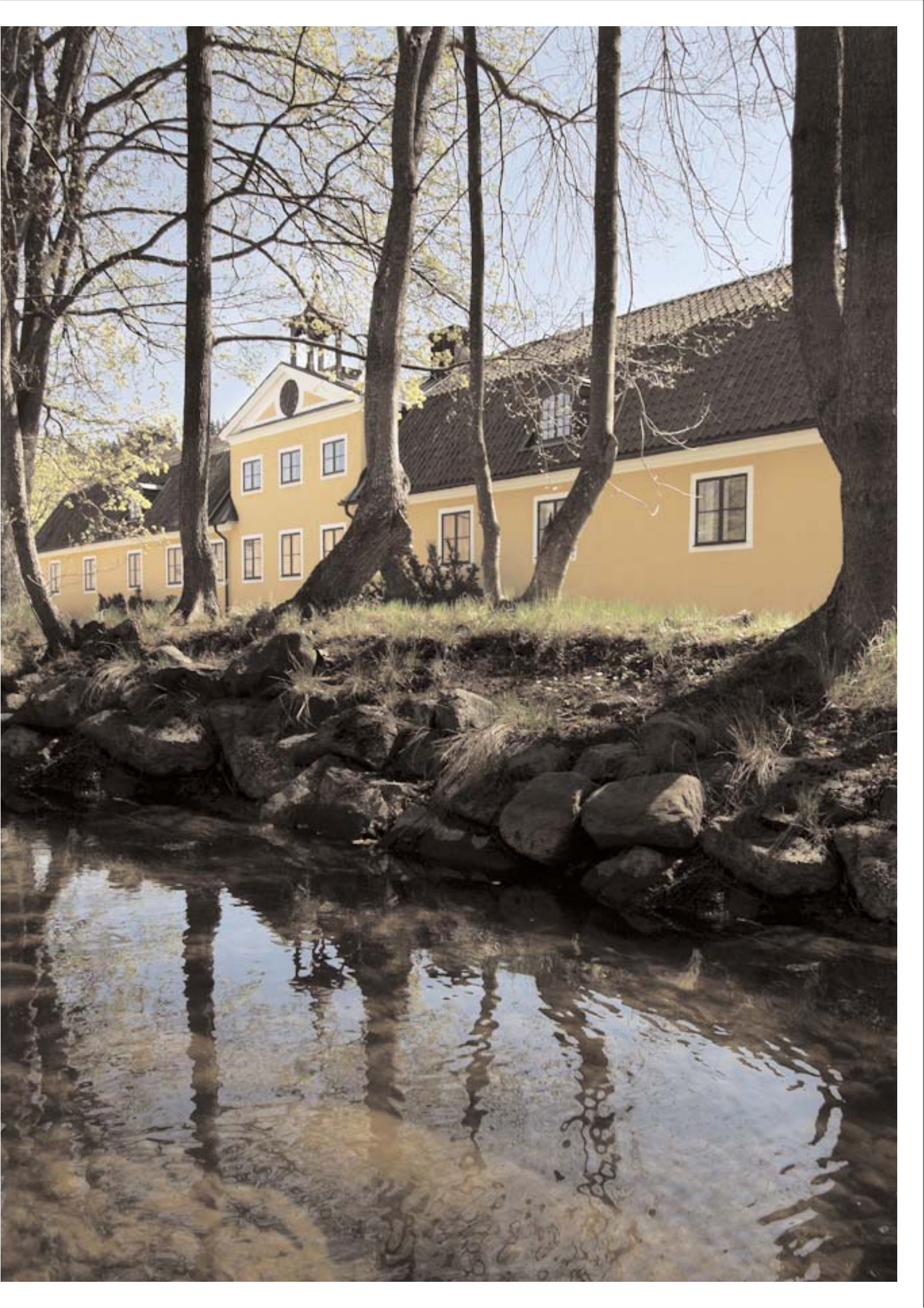
KUNSKAPSSMUGGLING

Den äldre brodern Jan var pappersmästare och blev avslöjad när han försökte få med sig några kollegor till ny, vävlönad anställning i Sverige. För sin uppenbara avsikt att lämna landet med pappershemligheter blev han dömd till 16 års fängelse. Erasmus klarade sig. Det var han som ljög för sin arbetsgivare och senare flydde till Tyskland. Hamburgadressen han haft insydd i kläderna var till svenske residenten König, en av många som hjälpte Erasmus Mulder och hans fru på deras väg mot Tumba bruk.

Om det svenska smugglingsföretaget hade blivit upptäckt skulle inte bara Erasmus ha fått göra bror Jan sällskap i fängelset, alla andra inblandade skulle ha straffats. Så även fullmäktige i Rikens ständers bank eftersom de varit initiativtagare. Men Sverige låg efter Europa i utveckling och om det krävdes illegala handlingar för att komma ikapp så var det värt alla risker.

Det var för övrigt inte första gången Sverige medverkat till brott i sin vilja att utveckla landet. Till exempel hade Jonas Alströmer varit i Holland på 1720-talet och smugglat med sig både arbetare och utrustning därifrån. Det var straffbart redan då. Alströmers illegala handling den gången lade grunden för svensk textilindustri.

Erasmus Mulder hade arbetat på det Honigska pappersbruket sedan han var nio år, vid 43 var han limmästare men det visade sig att han kunde papperstillverkningens alla led. När han och hans



Arbetarna kallade Stora stenhuset för Slottet – innan det byggdes hade tio man fått trängas i samma rum. Byggnaden ritades av Carl Christoffer Gjörwell och blev klar 1822.



fru kom till Tumba bruk i juni 1758 inspekterade han anläggningarna och fann, precis som bankens fullmäktige befarat, att det saknades många delar.

Bruket byggdes om och till enligt Mulders anvisningar och det gick fort. I februari 1759 kunde Mulder visa banko-fullmäktige sitt första sedelpappersprov och i juni började Tumba bruk leverera papperet till de nya transportsedlarna. Sedlarna skulle inte gå att förfalska, men

för säkerhets skull trycktes de med den finstiltta varningen: « Den som denne sedel efterapar skal warda hängd ... »

SILVERSKEDAR OCH PORTUGISISKT VIN

De äldsta delarna av bruksmiljön på Tumba är jämgamla med de nya transportsedlarna och delar av den finns kvar för oss att se i dag.

Allén som planterades 1760 har samma sträckning nu som då. Spannmåls-

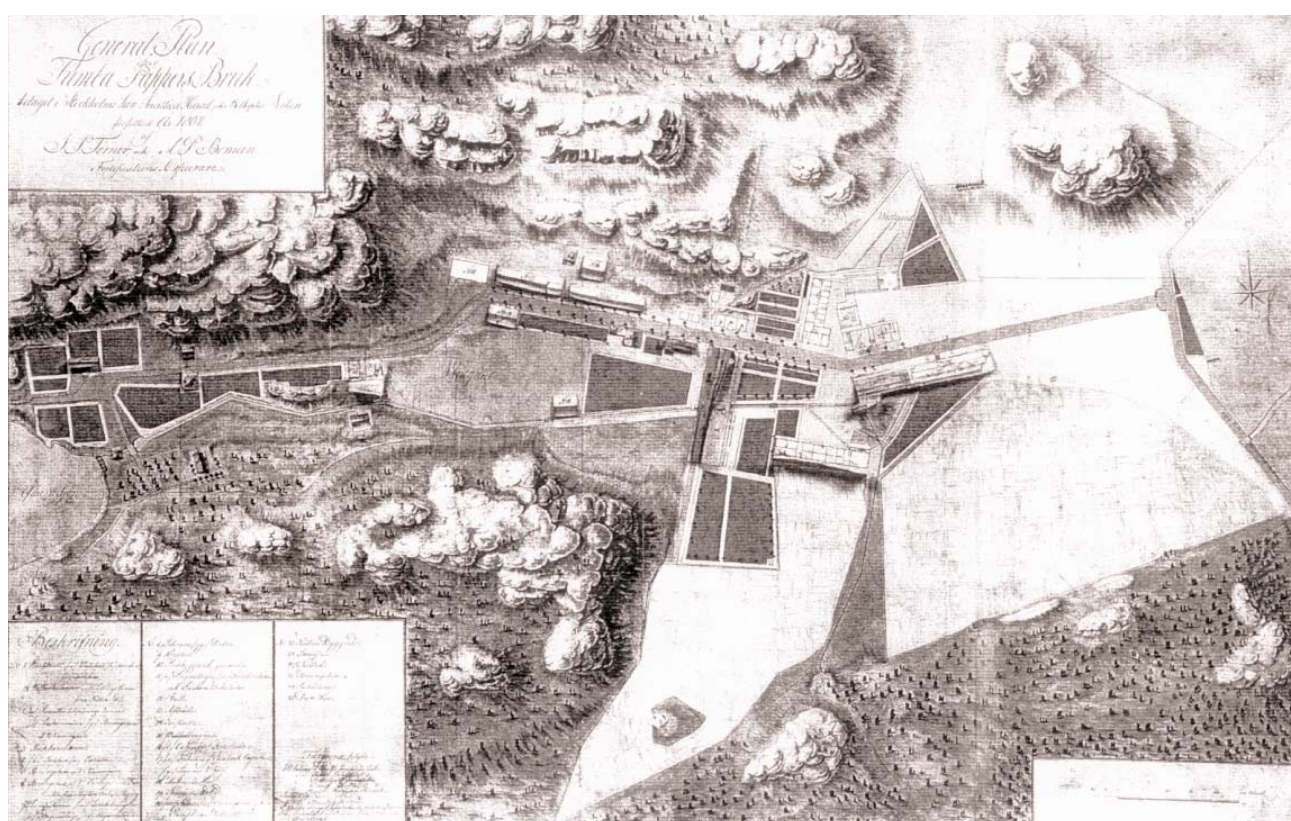
magasinet vid alléns slut byggdes någon gång före 1761 och Kölnan lite bortom magasinet var klar 1763. Brukets äldsta bevarade byggnad kan vi inte se, den är ombyggd och dold i det som i dag heter Förvaltarbostaden, men den ligger kvar på samma plats som när den var ny 1760 och kallades Gula stenhuset. I det fanns sex bostäder och i den största av dem bodde Erasmus Mulder och hans familj.

Mitt emot Förvaltarbostaden, på and-



Kung Karl XV besökte Tumba bruk när järnvägen invigdes 1860. Vagnarna drogs oftare av oxar än med lokomotiv, som på bilden. Ur Svenska Familjejournalen 1873.

Nedan. Tumba bruk som det såg ut 1804, just innan arbetet med ett andra verkshus vid Tumbaåns nedre fall påbörjades. När det var klart 1815 kunde man göra papper också när vattennivån var låg.



ra sidan den stensatta kanalen för Tumbaån, ligger Klockhuset som fick nuvarande utseende efter en ombyggnad 1778. Där fanns förutom bostäder också ett lumpskärereri och en kvarn. Och i början av 1800-talet flyttades brukets skola dit från Kölnan, där den varit sedan starten på 1770-talet.

Det var ett gediget litet bruk i parkmiljö, där allén kantades av ett tjugotal välbyggda hus i prydliga rader. De hus

som finns kvar ger med sin arkitektur och placering inte bara en bild av det tidiga bruket, de berättar också om bankofullmäktiges omsorg om brukets anställda.

På våren 1759 kom också Erasmus Mulders andre bror Casper med fru och tre söner till Tumba bruk. Bankens fullmäktige visste inte hur väl de ville holländarna. Omsorgen var på gränsen till daltande och för att göra rätt tog full-

mäktige hjälp av brukets nye överuppsyningsman Peter Momma. Han hade bott i Holland och han visste vad holländska pappersmästare var vana vid.

Bröderna Mulder fick därför inte bara skedar och te- och kaffekanna i silver, de fick också pengar till kaffé och te. Bruket betalade deras kläder, sänglinne och möbler. Och de fick regelbundet några flaskor franskt och portugisiskt vin, eftersom det var brukligt i Holland.

Dessutom hade de rejält tilltagen lön och de var befriade från skatt.

Givetvis visste inte de andra på bruket att deras löner bara var hälften så stora som holländarnas. Det visste ingen annan än de själva, Momma och bankofullmäktige; för att hålla lönerna hemliga också för staten gömdes de med dubbel bokföring. Holländarna å

ängsliga omsorg grund för en tradition som bestod på Tumba bruk in i modern tid – de anställda stannade på bruket, de bildade familj och invigde sina barn i papperskonstens hemligheter. Så småningom släppte också holländarna ifrån sig sina kunskaper och papperstillverkningen var tryggad – i generation efter generation.

och förmånerna färre. Peter Momma och bankofullmäktige lyckades övertyga mössorna om att bruket behövdes och att nya arbetare inte gick att få om de som fanns valde att gå.

Mössorna lät dem behålla bland annat fri, huggen ved och veckolön istället för lön per arbetad dag.

PROFESSOR RITAR OXHUS

Själva Rikens ständers bank hade det inte heller lätt. Statens osäkra, finansiella läge minskade sedelvärdet eftersom banken inte hade råd att lösa in sedlarna till sitt rätta värde. Det blev dyrare att leva. Som bricker i ett dominospel ledde det ena till det andra och snart påverkade den svenska krisen Tumba bruk igen; det var svårt att få tag i bra lump att göra sedelpapperet av när folk sparade och använde sina kläder längre.

Flera gånger i slutet av 1700-talet låg dessutom tillverkningen på bruket nere i brist på vattenkraft, nivån i Tumbaån var för låg. Mot det hjälpte varken att klockare samlade in lumpor efter gudstjänsterna, eller att sänka arbetarnas löner. Driften kunde säkras bara om en ny verksbyggnad uppfördes vid åns nedre fall.

Det tog tid på grund av de dåliga tiderna och först 1815 var den nya verksbyggnaden klar. Med i kulisserna som arbetets tillsyningsman fanns arkitekt Fredrik Blom, han som senare ritade bland annat Rosendals slott på Djurgården i Stockholm. När den gamla verksbyggnaden moderniserades 1818 övervakade ingen mindre än arkitekt Carl Christoffer Gjörwell arbetet.

Med fördubblade produktionsmöjligheter ökade också antalet anställda. Tillverkningen hade effektiviserats och bostadsproblematiken löstes i samma anda; en stor huskropp är mer rationell än flera små. När Stora stenhuset var klart 1822 behövde inte längre tio män trängas i ett enda rum. Arbetarna kallade Stora stenhuset för Slottet.

Det var Gjörwell som ritade Stora stenhuset. En kärv, kasernlik byggnad som ser sträng och lite förvuxen ut i den låga, omgivande bruksbebyggelsen. Hörnkedjorna och gavelfrontonernas murade listverk är byggnadens enda dekorativa element. Det syns på Stora stenhuset att tiderna hade varit svåra, samtidigt som själva byggnadens existens var ett tecken på att bruket trots allt gick bra.



Arkitekt Erik Westergren fick med beröm godkänt av sin mer välkände kollega Erik Lallerstedt för arbetarbo-städerna han ritade på Tumba bruk mellan 1917 och 1927.

T.h. Tumba bruk blev en trädgårdsstad 150 år före sin tid när bruksledningen 1759 bestämde att alla arbetare skulle ha tillgång till egen täppa. En av Sjövillorna, ritad av Erik Westergren 1917.

sin sida försäkrade sig om att få behålla förmånerna genom att inte dela med sig av sina kunskaper och därmed förbli outhärliga.

Inte bara holländarna utan alla brukets anställda hade goda villkor, om än i mindre extrem grad. Alla hade fri bostad, fri medicin, fri läkarvård, subventionerad mat, fri ved och så vidare. Omsorgen kan verka ovanligt framsynt för sin tid, till och med filantropisk, men den hade en mindre ädel sida. Eftersom papperstillverkningen var så komplicerad och så viktig för banken var de personalvårdande åtgärderna också rent produktionsstrategiska. Inga arbetare, inget sedelpapper. Och inga förfalskningssäkra sedlar.

Oavsett syfte lade den första tidens

De första åren var Tumba bruk en skyddad, omhuldad idyll, ett slutet litet brukssamhälle som existerade parallellt med världen utanför utan att påverkas av vad som hände där. Sedan en tid var Sverige i djup ekonomisk kris, men det kände bruket av först när mössorna vann övervikt över hattarna vid riksdagen 1765–66. För att försöka bringa ordning i statens finanser gick mössorna igenom utgifterna från hattarnas tid. Det dröjde inte länge innan de kom till Rikens ständers bank och upptäckte deras besynnerliga bokföring för Tumba bruk.

Bankens dubbla bokföring hade varit en buffert emellan bruket och verkligheten. När den togs bort var de goda åren på Tumba över. Lönerna blev lägre

Ett annat tecken på att bruket gick bra var att Gjørwell 1825 anlätades att rita en så simpel bruksbyggnad som stallet och oxhuset. Han var trots allt både professor och Stockholms stadsarkitekt och brukade rita sådant som exempelvis Norra Bancohusets tillbyggnad vid Skeppsbron.

Vid den här tiden hade bankofullmäktige folk ute på illegala ärenden i Europa igen. Tumba bruk tillverkade fortfarande papper enligt den holländska metoden och den hade blivit otidsenlig. Banken ville ha kunskap om det lamellerade sedelpapperet som man gjorde i bland annat Frankrike. Efter ett ganska odramatiskt industrispionage fanns tillräckligt med pappersprover och information för att bruket skulle kunna börja göra lamellerat papper.

De första riksbankssedlarna på det nya, lamellerade papperet trycktes 1835. Och för första gången sedan sedlar började användas i Sverige trycktes de på färgat sedelpapper. Förutom klassiskt vita fanns från och med då också blå sedlar.

TILLVÄXT EFTER BRAND

Bruksmiljön formades av tillverkningens upp- och nedgångar. Goda år med ökad pappersproduktion ledde till nya eller moderniserade verksbyggnader, som i sin tur alltid följdes av fler arbetarbostäder. De små grupperna av bostadshus vi kan se på Tumba bruk i dag är som årsringarna på ett träd – en ny lades till varje gång bruket växte och mädde bra.

Nedre bruket brann 1875 och lite oplanerat kunde Tumba växa och utvecklas ytterligare. Den nya verksbyggnaden som var klar två år senare innebar att Tumba bruk började använda ångkraft. Elektrisk belysning installerades 1887.

Brukets arbetarbostäder hade ända sedan starten varit begränsade till området närmast allén, men de som byggdes till följde av den nya verksbyggnaden lades på brukets norra del. Där ritade och byggde Anders Emil Magnusson sju små flerfamiljshus mellan 1891 och 1910 samt kuskbostaden mitt emot Kölnan. I skala, arkitektur och material anknyter Magnussons arbetarbostäder till brukets 1700-talsbebyggelse.

Byggmästare Magnusson var välanlitad också inne i Stockholm. Bland annat var han huvudentreprenör vid byggan-



det av Riksdagshuset på Helgeandsholmen och han var med vid Konstakademiens stora ombyggnad.

Samtidigt som Tumba bruk växte norrut hade bankens fullmäktigeledamot Lewenhaupt anlitat arkitekt Isak Gustaf Clason för att rita brukets förvaltarbostad. Clason höll samtidigt på med jätteprojektet Nordiska Museet på Djurgården.

Arkitekt Clason fick betalt i oktober 1891, men det blev ingen förvaltarbostad enligt hans ritningar. Inte heller blev det den byggnad med lågmälda 1700-talsdrag som brukets verkställare Norström ritade 1892. Till slut byggdes det gamla Gula stenet om till förvaltarbostad enligt ritningar av Aron Johansson, arkitekten som också ritade

Riksbankens nya byggnad och Riksdagshuset på Helgeandsholmen.

Med arkitekt Johanssons förvaltarbostad, i tidsenlig och något överlastad stilblandningsarkitektur, kan Tumba bruk sägas ha fått den herrgårdsbyggnad bruket dittills hade saknat. Tre rum i Gula stenet, för bankofullmäktige och andra besökande dignitärer, fyllde behovet av en herrgård så länge förvaltaren inte bodde på bruket. När förvaltaren blev bofast var behovet ett annat och 1894 var Johanssons förvaltarbostad alltså klar.

Under senare hälften av 1800-talet moderniserades inte bara Tumba. Det var också då Sverige började bli modernt. Järnvägar rullades ut och landet blev lite mindre avlångt. Till Tumba

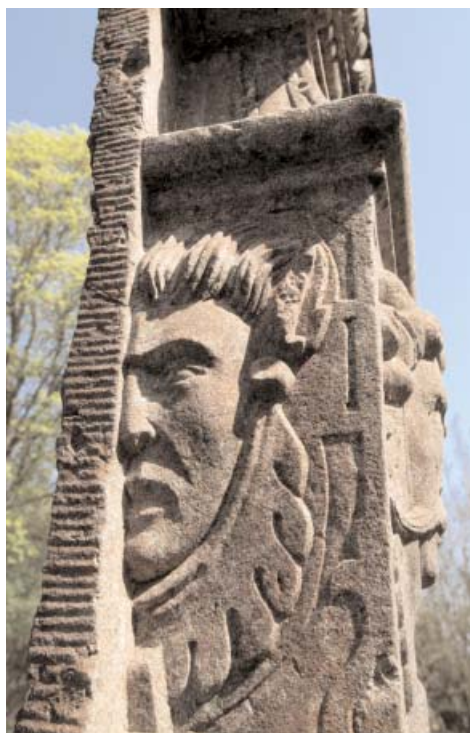
kom den 1860, med ett stickspår från stationen till bruket.

Nya yrken som till exempel advokat och lärare hade skapat en medelklass som varken var adel, präster, borgare eller bönder. En riksdag som byggde på ständsindelningen var inte längre representativ för folket och avskaffades 1866. Rikens ständers bank blev samma år Sveriges Riksbank.

Tumba bruk levererade vid den här tiden papper till sedlar som var så vackra och av så god kvalitet att de väckte uppmärksamhet när de visades på utställningar. Det fanns också vid den här tiden fler sedlar än de som Riksbanken gav ut; fram till 1897 hade privata banker sedelutgivningsrätt.

BRANDSLANG BLIR SEDEL

Det var inte bara sedelpapper som tillverkades på Tumba bruk – man gjorde många sorters kvalitets- och värdepapper. Det var inte heller bara Riksbanken som var kund, det var statliga verk och



Ovanför Förvaltarbostaden finns ett anspråklöst redskapsskjul, med skulptural dekoration värdig ett palats. Sannolikt har skulpturen en gång smyckat en ståtlig barockbyggnad.

T.h. Kölnan byggdes 1763 och på 1770-talet blev den inte bara brukets utan hela bygdens första skola. Kölnan hotades av rivning 1959, eftersom den ansågs för fallna att bevara, men renoverades och blev bruksmuseum.

banker i andra länder. Man kan nästan höra hur inspektör Sven Palmes röst darrar av stolthet när han talar vid invigningen av den nya fabriken 1918: «Tumba bruk är icke blott ett dött maskineri. Det är en levande organism med hjärnor, som tänka, med hjärtan, som klappa, med händer, som utföra viljans bud.»

Till invigningskalaset hade brukets förvaltare bakat bröd av vete- och cellulosa mjöl. Det var kristid i Sverige, men bruket gick bra. Och med den nya fabriksbyggnaden följde ännu en ny kull arbetarbostäder.

«... det vore nödigt att fylla och tillaga små trädgårdstjappar för arbetarna och därmedelst giva dem någon nyttig occupation på sina fristunder och genom sådana små bekvämligheter göra dem nöje att förbliva på stället.» Citatet låter som något ur en visionär skrift om trädgårdsstäder från sent 1800-tal, men det är ur ett bankofullmäktigeprotokoll från 1759. Det var i den andan arbetarbostäder hade byggts på Tumba sedan brukets första år.

I slutet av 1800-talet framställdes en arbetarbostad med grönska som en eftersträvsvärd utopi. I början av 1900-talet blev trädgårdsstaden modell för tjänstemännens villastäder i storstädernas utkanter. När arkitekt Erik Westergren ritade Sjövillorna på Tumba bruk 1917 hörde de alltså lika mycket hemma i modern trädgårdsstadstradition, som i brukets gamla tradition att varje hus skulle ha egen täppa.

Westergren ritade arbetarbostäder på Tumba bruk i fyra omgångar mellan 1917 och 1927. Han använde sig av två hustyper: dels Sjövillornas lätta, lite idylliserande formspråk, dels en lite högtidligare sort med drag av tjugotalsklassicism.

Arkitekt Westergrens arbetarbostäder slutinspekterades av hans mer välkända arkitektkollega Erik Lallerstedt, som fann dem mycket bra. Erik Westergren hade uppenbarligen inte bara fått uppdraget på grund av att hans storebror Johannes Westergren var Tumba bruks förvaltare.

När de sista arbetarbostäderna var uppförda hade Tumba bruk fått det omfång det har än i dag. Verksbyggnaderna har byggts om sedan dess och en före detta anställd blev oerhört upprörd när han 1949 såg att brukets uthus hade färgats bonddkt röda. Bortsett från det har

bruksmiljön på Tumba i stort sett också haft dagens utseende sedan 1927.

Numera tillverkas sedelpapper av bomull. Längre använde man lump och svenska sedlar kunde innehålla allt från kasserade brandslangar till defekta frackskjortsribbar. Som ett av de sista länderna i världen slutade också Sverige med handformat sedelpapper. Först mot slutet av 1940-talet var tillverkningen helt mekaniserad.

Första pappersmaskinen installerades på Tumba bruk 1938. Samtidigt sattes Riksbanken och bruket i krigsberedskap. Bankofullmäktigeprotokoll från den här tiden handlar om sjuka medarbetare som skulle få bidrag under sjuktiden och andra vardagliga frågor, officiellt. I sekretessbelagda protokoll avhandlades däremot saker som visar att Sveriges roll under andra världskriget inte var så neutral som vi vill tro.

Den delen av svensk sedelhistoria kommer förhoppningsvis att bli en utställning när Tumba nya bruksmuseum blir klart 2005. Då har nuvarande bruksmuseet, som ligger i Kölnan, kompletterats med utställningslokaler i Gjörwells oxhus och i Röda magasinet mitt emot. Museet kommer att drivas av Kungl. Myntkabinettet.

LEVANDE HISTORIA

Det utökade bruksmuseet är en del av ett öppnare Tumba bruk. Sedan starten 1755 har området av säkerhetsskäl varit ett slutet, nästan självförsörjande litet samhälle. Den hårdbevakade säkerhetszonen kommer inom kort att minska och bara omfatta området kring själva papperstillverkningen och tryckeriet, som numera ägs och drivs av Crane. När Tumba bruks gamla huvudentré vid alléns början hamnar inom säkerhetszonen, öppnar Statens fastighetsverk istället Lilltumbavägen som ny entré till bruksområdet.

På bruksområdet har alla epoker lämnat kvar en bit av Tumba bruks långa historia. Den 23 juni 2005 är det 250 år sedan Rikens ständers bank grundade bruket. För att manifestera minnet av grundandet kommer Riksbanken att göra en särskild jubileumssedel. Men Tumba bruk som vi kan se det i dag är en manifestation i sig. Där berättar en unikt samlad bruksmiljö om 250 år av obruten papperstillverkning och lika lång tid av svensk sedelhistoria. En historia som är världens längsta. **KV**

